

נוטריון קוז

מסע ביבליוגרפי - גליון 33 - פסח תשע"ו

נדפס באמשטרדם?

מנהגם של מדפיסים בדורות קודמים היה להשביח את מקחם בכך שהבליטו בשער הספר את המילה "אמשטרדם", על אף שבית דפוסם היה ממוקם בעיר אחרת. הסיבה לכך היתה עניין של מיתוג. העיר אמסטרדם היתה מעצמה כלכלית וטכנולוגית, ובתי הדפוס שבה נודעו באיכותם ושכלולם.

זו תופעה נפוצה ומוכרת אצל העוסקים בספרים עבריים. למעשה, תופעה זו מופיעה לא רק בנוגע לעיר אמסטרדם, אלא גם לגבי ערים חשובות אחרות, כמו ירושלים, סלאוויטא, ועוד.

המדפיסים נקטו בשיטות שונות להצניע את העובדה שהספר לא ממש נדפס באמשטרדם, אך בלי לשקר ממש. אחת השיטות היתה לכתוב שהספר נדפס "באותיות אמשטרדם", להבליט את המילה 'אמשטרדם' ולהשאיר את המילה 'באותיות' בקטן. שיטה מפורסמת אחרת היתה לכתוב "כמו שנדפס באמשטרדם", וגם כאן הושארו המילים "כמו שנדפס" בקטן. במקרים רבים נכתבו המילים "כמו שנדפס" בראשי תיבות: "כש"נ" או "כ"ש", ובדרך כלל בגודל זעיר שקל לפספס.

להלן דוגמה לספר שנדפס בשתי גרסאות של שער, ובשתי שיטות הסוואה.

ספר ברכת יעקב, חידושים על חושן משפט, מאת רבי יעקב ב"ר ברוך אב"ד טוטשין. הספר נדפס בלבוב (למברג) בשנת תקמ"ד (1784).

במרכז השער נכתב "נדפס פה ק"ק לבוב הבירה", אך בתחתיתו נדפסה המילה "באמשטרדם" בענק. אם נקרא כמה מילים לפני מילה זו, נראה שפורמלית אין כאן שקר: "בדפוס ה"ה התורני מוהר"ר חיים דוד במוהר"ר אהרן הלוי ז"ל, נכד של הר"ר אורי וייביש שהיה מקודם בעל מדפיס ב-אמשטרדם".

ד' כהנא

Lemberg den 14ten July 1786.

ש"ס חכ"א
כ"ב דקל
פאקט

ברכת 'עקב

[illegible]

גרמס פה ק"ק לבוב הבידח

תת ממשלת האיטליה קיסר רומי אשר אנגליה פיהם נאליצאן עם
לאיטליה קיסרית אפאטאליה מייסדעם עונפים דשני
דלה :

olmeenz Feslerer
on' Conf

בְּרֵאשִׁית הלא התולדו מהחיה חיים חד במעוזם ארץ חלוי לילי: מאתחלת-

אמשימרד

לפדמ נח האמר לבית יעקב לפיכ

[illegible]

ספר

כרתי ופלטתי

מקח' על ש"ע ר"ר אברהם אביהו הלוי והאדמו"ר בארץ ישראל זקן וק"ק ת"י ויבט בשבט תתתמוז ק"ק אלמנות החבורה והתנועה ע"פ
 ברכה מ"ס מסורה **ידידות** על כסא הור"א רד"ח
 עתה מתעורר הכל' וקטב החיבור ותחתיו ואחריה ושחרר וטעם סג' הכל לאחר בהקדמת הספר זל קרי בזה

דובא גביה דמלכות ע"י השליטים היהודים בשם אשר הוילו וזב כרסום ליופי המלכות
האברהם ומומר **ישעיה** ואבן הרב המרץ המלך המורסם ומומר
יהוה קמץ ואנלוק וסוף האברך
המקור מוסר **שבת** כלו מ"מ דקמץ ומומר
האברך בן הרב **אפי** ה"ס הרבין המלך

באודות

אמ שפרדם

[illegible]

כרתי ופלתי - זולקווא תקנ"ט - "באותיות אמשטרדם"

ספר גינת וורדים

אשר חיבר כבוד הרב המה"ק החריף והנקי כבוד מו"ר ר' יוסף בעל המכתב ספר פורת יוסף אשר נדפס בזאלקווא שנת התק"טו בהרב המה"ק המפורסם בתורה ובחסידות הדרשן הגדול כבוד מו"ר מאיר נר"ו. בעל המכתב ספר ברכת יוסף ואליהו רבא אשר נדפס בזאלקווא שנת התק"ו שהיה מגיד מפורסם בק"ק לעבר טאכ. ולע"ע הוא מגיד מפורסם בק"ק לכבוד ממשיכת תולדות נכד להגאון מו"ר שמואל חואמים מפראג בן הגאון מו"ר חדר מו"ר יוסף וז"ל שהיה אב"ד ור"מ בק"ק קראקא. והוא חיבור נחמד ויפה מן מכתביו. שבעים כללים ספרות מתודעות בהירות מאירות בעצם השמים לטוהר. אשר חיפש ונאלץ בוגיעה דרכו בחיפוש אחר חיפוש. בספרים קדמונים כללי וסוגיות הש"ס והם מיוסדים על שרשי התורה ומפתח גדול לכל הש"ס והוא דבר צריך ושוה לכל נפש ועליהם שם המכתב ביאור רחב וארוך כמלפול וסברא על כל כלל וכלל ביחוד לראות ולעיין אולי ימצא קטירם לאיזה כלל ממקומה נש"ס או פוסקים ולבאר ולהרחיב הכל על כבודו בעז"ה שאל יתא קטירם זאת ועוד אמרת אם צריך איזה תנאי להכלל שהוא או מבאר אותו המכתב על כבוד הכל כסדר כלות שלא יצטרך הקורא לחפש אילך ואילך ואם על דגלו יבוקו כלותם ובמפתחות אשר הם המכתב לספר הזה שלא ילכה עין הקורא למצוא מכושן כל הוגה בו יעצם טעם בעיתך לאורו ונא בעז"ה :

נדפס פה ק"ק פ"ד אדר באיתיות

אמשטרדם

תחת ממשלת אדונינו המלך האדיר והחסיד והמיוחס מאוד פרידריך השני השם י"ה ויהנשא מלכותו אמן : בדפוס אלמנת האדון הקטיר ח"ה דאקטר ופראפעסר גרינא לפרט אל גינת אגוז וירדתי לראות באבי הנחל לפ"ק :

גינת ורדים - פרנקפורט דאודר תקכ"ז - "באותיות אמשטרדם"

ספר

באר רחובות

ביאור מספיק על דקדוקי
רש"י בתורה וחמש מגילות
חברו וגם חקרו המדקדק
המנוח האלוף כהר"ר אייזיק
אויזנבאך זצ"ל :

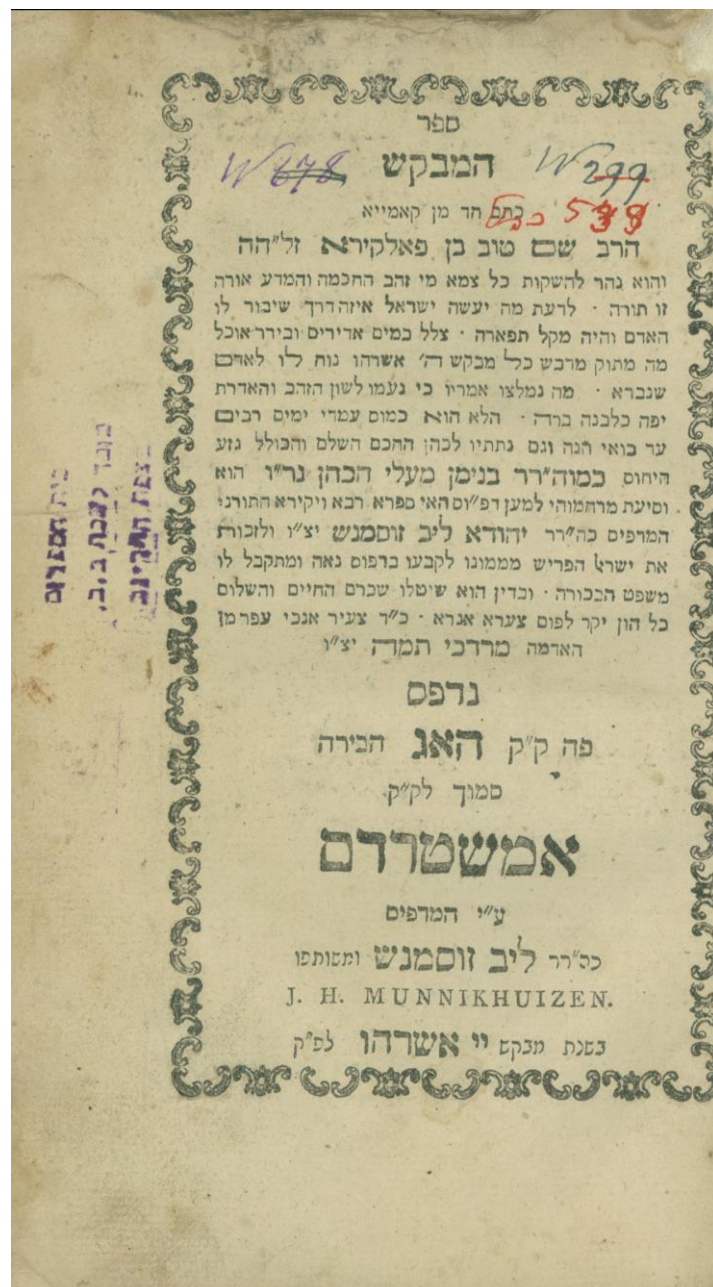
Cum Licentia Serenissimi.

כאמשרדם

נרפס ע"י חתורני כ"ה הענד כ"ה ליב כ"ב
פיורדא

מנה ויקרא שום חנות ללא

באר רחובות - פיורדא תקל"ב - "כאמשרדם"

המבקש - האג תקל"ט - "האג הבירה סמוך לק"ק אמשטרדם"

חרוזים לסימני הסדר בהגדות עתיקות

במהדורות רבות של הגדות עתיקות, מופיעים חרוזים ביידיש בצמוד לסימני "קדש ורחץ". בדרך כלל הופיעו הסימנים והחרוזים ביידיש יחד עם איורים קטנים בתוך מסגרות. מבנה זה מופיע בדפוס המאה ה-16 וה-17 וסמוך לאותה תקופה (במאה ה-17 וה-18) הועתקו מן הדפוס אל כתבי-היד המאוירים (כמו שהועתקו איורי הגדת אמשטרדם אל כתבי-היד). לחרוזים אלו וורסיות שונות. בחלוף השנים נשתבשו חלקם ובהמשך אף נעלמו לגמרי, עם היעלמות היידיש מן ההגדות. מקוצר הזמן והמקום בחרתי כעת רק להצביע על התופעה, ואביא כאן שתי דוגמאות. העתקתי להלן רק את שני החרוזים הראשונים (קדש ורחץ) בכל דוגמה. ניתן לשים לב שלמרות שמסגרת החרוז דומה, המבנה הפנימי משתנה לעתים. כאמור, חרוזים אלו מופיעים בוואריאציות משתנות ובעשרות מהדורות מתקופות שונות.

דוגמה ראשונה, מתוך הגדת ונציה שפ"ט:

סימן לסדר של פסח

מוציא מצה

אונ' אויף די אויברסטע זאך
מכא דין המזבח וזו מלאכה
אונ' ממנו כח שם און
דיין ראשן: בח דין ברעכט
אין ממון פון דער טל
מכא דין דא ליגט און דער
מיט * אונ' די ברבא ער
אבלת מצה זאל אונ' אים
אלי ביורי ממון:

מדר

אין דין חרוסת מטום ויין
למאן דריון "אוכ' זאב די
כרבה על אבילת מרור אוכ'
מטום עם אין דיון ראכץ

בורד

חלל חוקן דער גיבט * מן
זול איין פטוויק כעמץ פון
דער מצוה די דריט * אונ'
דס ביטור קרויט הירום
גיוויקלט טרוקן בלא טבל
ובלא ברכה זולסטו עם איין

שלחן ערוך

דיכט דייזט ים אלץ מיט אירן
אונז מיין דו שלעמסט מיין גוט
ווערט דיר ביז מערן :

צבון

אונ' ווען דו האסט מיר אונס
 געלעבט * און שטאט דאס
 תן אונס נעמענדיג דין
 אפצוקוקן דין דו האסט געבן
 צו העלפן * אונ' גיב איינלייז
 איין ביה דו וועג אונ' דו
 אלעס :

ברך

דר טוך בענט אונז דאנק דין
אלמעכטיגן גוטי דער דיר
אזו איין גוטן פסח ביזערט
היט :

ברכה

2 11 3 1

בְּרֵשׁ

פִּינֵי אֶלֶן זֶאֶבֶן • זֶלְטֵנו
קִירוֹשׁ מֵאֶבֶן:

וְרַחֵם

אונ'טן נייט וואר געשטן * תכף
דר טאג דיינע העכער פון וועסטן:

בְּרִיָּה

אז"ר ד' כרך כ"ס אויפן ארץ
עמיק טונק. איטליש
וויכט ארץ גלייך גענוג
אז"ר ווילטען רעכטען דין
נעמען מאל דרום די ברכה
ברוך אתה יי אללהינו
מלך העולם נורא
פריה אדמה:

יחזק

די מיטלסט משה טו פון
אכנר ספאלטן. איין
סטויק ליב ווידר איין זיין
אורט אונ' דס אכנר סטויק
ור אפיקורן זולסטו עס בי
האלטן:

מניד

רז חיי אונ' זרוע אונ' דאס
 בעקן בים • אונ' זאב הא
 לחמא מיט הער בטיס:

הצהרה

וועט די הענד ווירד איין
מול - ברבה צו מאַכן על
גמילת ידים ביטטן מהחוב
ג' וואל :
מוציא מצה

הלל

קדש - פויר אלן זאכן / זולשטו קידוש מאכן

ורחץ - אונ'טו ניט ור געשן / תיכף דר טך דייני הענד צו וועשן

דוגמה שניה מהגדה של פסח - בכתב-יד משנת תקל"א (1751), מאת הסופר אהרן בן בנימין זאב הרלינגן מווינה, מספריית JTS בניו יורק:

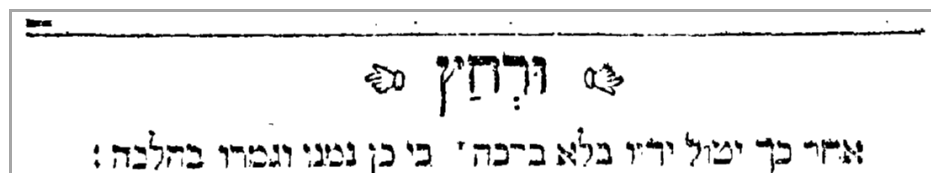
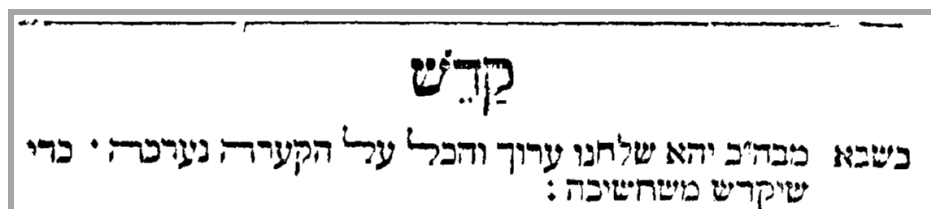

קדש - פאר אלי' זאכין / זאל מן זא מן אן י"ט פסח - אויג די שול קומט מיט כוונה קידוש מכין

ורחץ - נאך דעם אויך ניכט צו פר געשן / דיא הענד אהני ברכה ענ"י צו וועשן

המעניין הוא שבכמה הגדות מן המאה ה-18 (בדפוס ובכת"י) מופיעים חרוזים דומים גם בעברית. אני משער שהם נעשו בעקבות החרוזים ביידיש.

אביא דוגמה מתוך הגדה שנדפסה ב-Metz (בשנת תקכ"ה) (1765):

מי שישים לב, יוכל לגלות חרוזים אלו, או שאריות שלהם, שמופיעים עדיין בהגדות הנדפסות בימינו, בדרך כלל בצורה לא עקבית (דהיינו, שאינם מופיעים בכל הסימנים), ולעתים בשיבוש שהעלים את החרוז.

למען לא ימוש הספר מאשר לו

כתבתי בעבר שאני אוסף מליצות ברישומי בעלים, בתקווה להוציאם פעם בצורה מסודרת. בינתיים אביא כאן קצת מן האוסף שלי. הפעם בחרתי ברישומים שהמשותף להם הוא שימוש מליצי בפסוקים:

1. חתום תורה בלימודי

על ספר 'עמק ברכה' [לאבי השל"ה], שנדפס בקראקא, בשנת ש"ז (1597), חתם הבעלים: "חתום תורה בלמודי הק' ישראל ---".

המקור הוא לשון הפסוק בישעיהו (ח, טז): "צור תעודה חתום תורה בלמודי".

2. והיה אמונת עט"י

על ספר שבועת יעקב, חלק שני, שנדפס באופנבך, בשנת תע"ט (1719).

הרישום קטוע בחלקו השמאלי, הנה מה שפענחתי בינתיים:

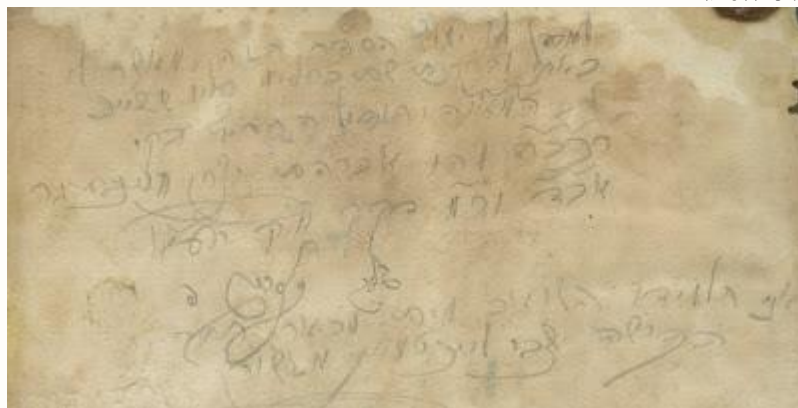
"והיה אמונת עט"י חותם תעודה, ודבר בעט"ו מה טוב, לכן גם אני באתי --- ומעיד

ששייך ל-- געציל שפיץ סג"ל מפרעשבורג, ולראי' [ה] בעה"ח [באתי על החתום] אע"פ

שאדם קרוב לעצמו -- מלהעיד, אבל לעדות ---".

כאן נעשה שימוש בשלושה פסוקים:
האחד, מישעיה (לג, ו) "וְהָיָה אֱמוּנַת עֲתִידָךְ חֶסֶן יְשׁוּעַת חֲכָמַת וְדַעַת", כשהכותב משנה לשם המליצה מ"עת" (זמן) ל"עט" (שחותמת את השם).
השני, הפסוק הנזכר "צור תעודה חתום תורה בלימודי".
והשלישי, בהמשך הרישום, על פי הפסוק במשלי (טו, כג): "וְדַבֵּר בְּעֵתוֹ מֶה טוֹב", וגם כאן נעשה שינוי מליצי מ"עת" ל"עט".

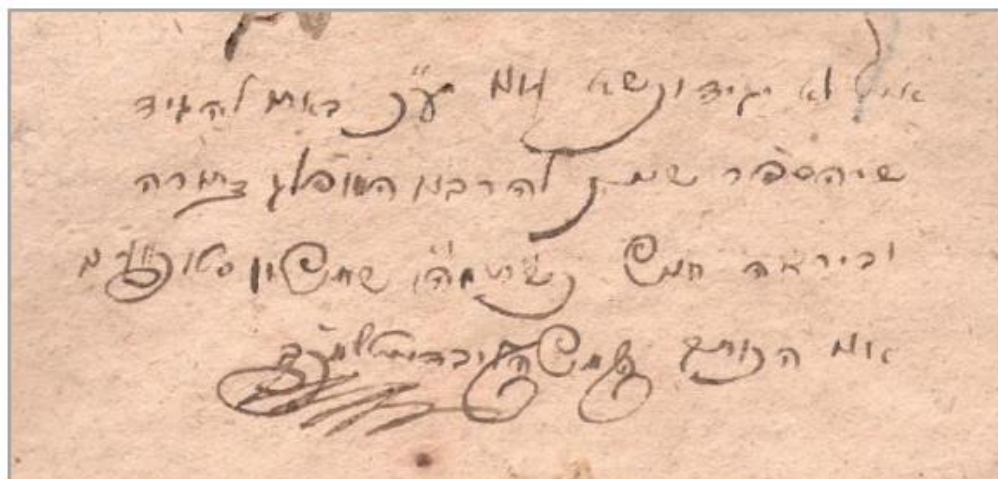
3. למען לא ימוש הספר

בספר אחד (שאיני זוכר כרגע איזה), מצאתי את הרישום הבא:
"למען לא ימוש הספר מאשר לו, באתי להחתים שם בעליו עליו, ששייך לרב ה--
והגדול החריף ובקי רכב"ה לה"ו אברהם יצחק ווינבערגער אב"ד ור"מ דק"ק וו"ק
יע"א,
אני תלמידו השואב מים מבאר תורתו הקדושה, צבי ליכטמאן מ---"
השימוש כאן הוא בפסוק הידוע (יהושע א, ח): "לֹא-יָמוּשׁ סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה מִפִּיד".
(רבי אברהם יצחק ווינבערגר, נפטר תרמ"ה, היה רב העיר קליינווארדיין [קו"ד] שבהונגריה).

4. אם לא יגיד ונשא עונו

בספר "אפי רברבי" - שולחן ערוך עם מפרשים, שנדפס בפיורדא בשנת תקכ"א (1761), ונמכר בעבר בקדם בית מכירות, בכריכה האחורית של הספר, נמצא הרישום הבא:

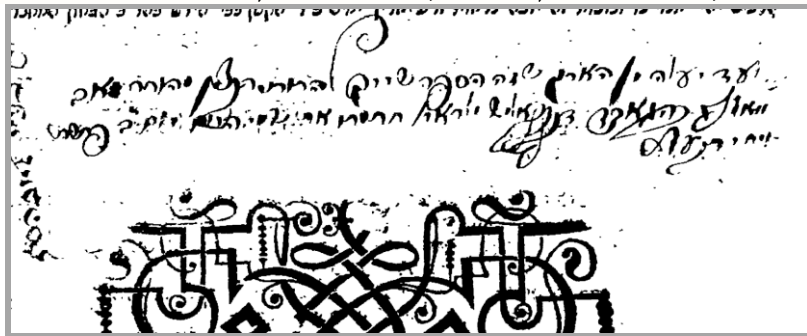
"אם לא יגיד ונשא עונו, ע"כ [על כן] באתי להגיד שהספר שייך להרבני המופלג בתורה וביראה... כש"ת מה"ו שמשון סטופווע נ"י, אני הכותב הק'טן] משה ליב דוייטש מפ"ב [מפרשבורג]."

כאן נעשה שימוש בפסוק מספר ויקרא (ה, א): "אם לוא יגיד ונשא עונו".

רבי שמשון סטופאווי היה דיין בעיר סעמניץ בסביבות השנים תקצ"ב-תר"ו.
(רישום זה הבאתי ב'נוטריון' מס' 31).

5. ועד יעלה מן הארץ

על ספר ברכת שמואל, לרבי שמואל קוידאנובר, בטופס שנסרק ב'אוצר החכמה:

"ועד יעלה מן הארץ שזה הספר שייך להתורני הקצין מהור"ר זאב וואלף בהגאב"ד דק"ק קאליש, ולראי'ה] חתמתי את שמי היום יום ב' פרשת ויחי תקע"ד[?]."

כאן המליצה היא עפ"י הפסוק: "וְאֵד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ וְהִשְׁקָה אֶת כָּל פְּנֵי הָאֲדָמָה" (בראשית ב, ו).

6. חבל נחלתי

רישום על ספר 'פירוש על המסורה', אמשטרדם ת"י:

"חבל נחלתי הק' שמואל הילמן פולין[?] מנ"ש[?]"

כאן המליצה היא עפ"י הפסוק "לֹךְ אֶתְּנָן אֶת אֶרֶץ כְּנָעַן חֶבֶל נַחֲלָתְכֶם" (תהלים קה, יא).

7. מגן הוא לכל החותם בו

רישום זה הבאתי כבר בעבר, והוא מצוי הרבה:

"מגן הוא לכל החותם בו" - מליצה עפ"י הפסוק בתהלים יח, לא: "מִגֵּן הוּא לְכָל הַחֹסִים בּוֹ" (בהברה אשכנזית "החותם" נשמע כמו "החוסים").

"מגן הוא לכל החותמים!" בו אליעזר זעירא פ---".

"חנני אלקים בקנין כספי, מגן הוא לכל החתום בו, הק' רפאל ב"ה ליב בלישווילר".

8. למען לא ישלחו הצדיקים

בכריכת ספר אחד מצאתי חתימת בעלים שלפניה נכתב:

"למען לא ישלחו הצדיקים בעוולתה ידיהם..."

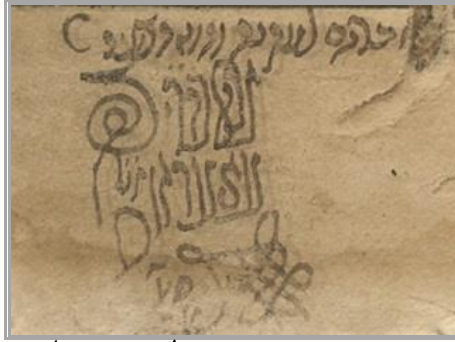
המקור: תהלים קכה, ג; והסיבה להוספה זו בחתימה- מובנת.

9. לאברהם למקנה

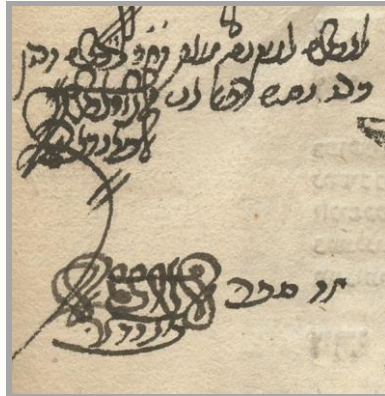
רישום נפוץ, אצל בעלים ששמו היה אברהם, הוא: "לאברהם למקנה" או "למקנה לאברהם" וזאת

עפ"י הפסוק: "לְאַבְרָהָם לְמִקְנָה לְעֵינֵי בְנֵי-חֵת..." (בראשית כג, יח).

הנה שתי דוגמאות:

לאברהם למקנה והוא הצעיר אברהם מהר"י מאימראן ז"ל ס"ט [המילים המודגשות בחתימה מסולסלת]

"לאברהם למקנה מאת הח"ר... הדין רבי נסים רפאל אני הצעיר אברהם אלפאנדארי"
 "זה ספרי הצעיר אברהם אלפאנדארי"

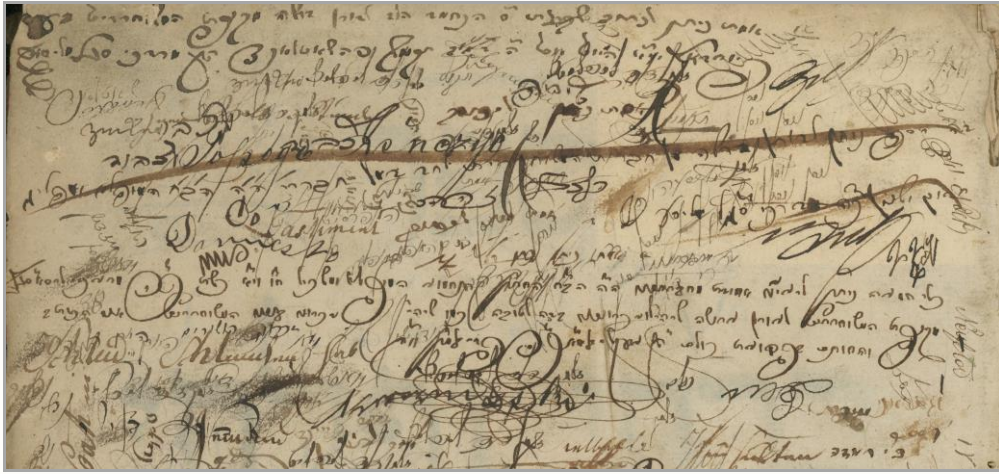
מי היו הבחורים "המשוחררים"?

המהדורה הראשונה של הספר 'כרתי ופלתי', מאת רבי יהונתן אייבשיץ, נדפסה באלטונה בשנת תקכ"ג (1763). לפניי מונח עותק שהגיע לבית המכירות 'קדם'. בדפי הכריכה רישומים ושרבוטים רבים, חתימות ו"נסיונות קולמוס". ביניהם "הקדשה עצמית" של הבעלים:

"אמת ניתן לכתוב שקבלתי ס' [פר] הנחמד הלז לדור[ו]ן דרשה מקופת המשוחררים בעיר פיורדא יע"א היום יום ה' ד' -- תק"מ פה שאטלאנד, הק' [טון] מרדכי סגל מליסא".

ורישום נוסף:

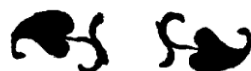
"כלי חמדה ניתן לידי"נ [=לידיד נפשנו] אהובת מחברתנו ה"ה [=הלא הוא] הבח[ור] החתן הנחמוד[!] המופלא ומשכיל ח"ו וי"א כש"ת כ"ה מרדכי ליסא סג"ל, מקופת המשוחררים לדורון דרשה שיהי לו זכרוננו בזה לטובה כמו שיהי[ה] זכרוננו בינינו המשוחררים, אני הכותב והחותם בפקודת כולם, הק' [טון] זעקלי בלאא"ו [בן לאבי אדוני ומורי] כ"ה פייבלמן[?]."

מן הרישומים עולה כי בעלי הספר, מרדכי סג"ל מליסא, שלמד בעיר פיורדא (פירט, גרמניה), קיבל את הספר כמתנה ליום חתונתו מחבורה בשם "המשוחררים", שאלה השתייך. מי היו "המשוחררים"? ובכן, הרב בנימין שלמה המבורגר הפנה אותי להערת שוליים בספרו "השיבה הרמה בפירדא", כך שלישי, עמ' 207, שבה אסף את המקורות בעניין:

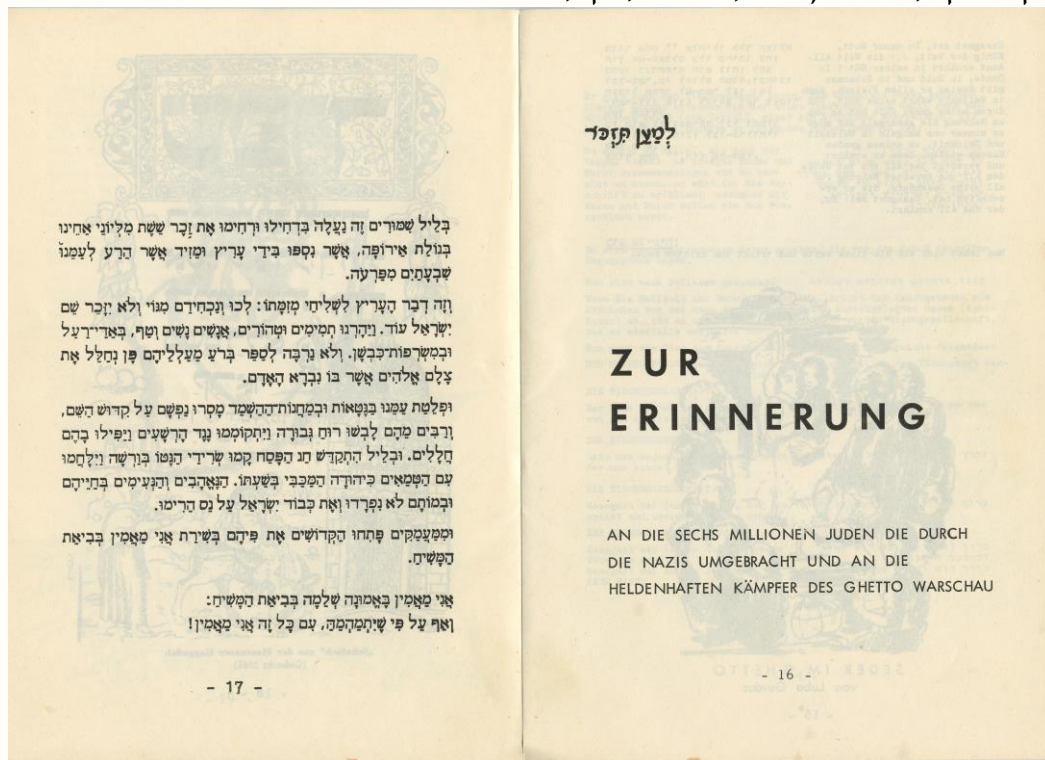
Salomon Adler, Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft, Jahrgang XVIII, 1927, p. 160, "משוחרר הוא תואר לבחורים שהשיגו עצמאות מסויימת בלימודיהם, ובשל כך שוחררו מכמה חובות". כעין זה כתב ר"ל לאנדסברג, אלה תולדות (החת"ס), פרסבורג תרל"ו, עמ' 11; זכרונות ומסורות על החתם סופר, בני ברק תשנ"ו, עמ' 102-103 (השוה שם עמ' 59): "רבו [של החת"ס] הגאון דק"ק מאגנצא [ר' טבלי שייאר] שם עינו ולבו עליו... ועוד לא היה בן ששה עשר חנן אותו רבו באות הכבוד והדר להיות: 'משוחרר'. השם הנכבד: 'בחור משוחרר', היה אות הכבוד וההדר לבחור אשר הגיע למעלת התורה. ומקור השם הזה הוא: יען כי חוב קדוש הוא על התלמיד לשמש את רבו כעבד, יעויין הלכות כבוד רבו, יורה דעה סי' רמ"ב. ולבחור מופלג שרבו מוחל השמשות, כבודו מחול. ראה הנ"ל: 'הרב המובהק שמחל על כבודו, כבודו מחול'. ועבור זה נקרא משוחרר מעבודתו, ואות הוא זה כי הוא גדול בתורה. הכבוד הזה נחלו רק בחורים נבחרים מחרוץ אשר זמן רב העירו את אזנם לשמוע את תורת רבם והיו אהובים בעיני העדה. המנהג היה אז, כי הבחור אשר בשם הנאה 'משוחרר' יקרא ובכבוד הזה התימר, היה לו כל מחסורו ומעות קצובים מקופת הקהל או מיחידי סגולה, ולמען ילמד הבחור המשוחרר תורה מתוך הרחבת הלב". דברים אלה הועתקו אצל ר"ש סופר, חוט המשולש, תל אביב תשכ"ג, עמ' כה-כו. בחורים רגילים לפני 'שיחרור' זכו לתמיכה מוגבלת יותר. נוסף לכך היתה ל'משוחררים' הזכות להיעדר מהשיעורים הקבועים, כפי שכתב ר"י דושינסקיא, תולדות יעקב, ג'ונדון תרע"ח, עמ' 7-8, כי "רבי קאפל חריף... כתת רגליו לפראג לשאוב ממעין חכמתו של מרן בעל ה'נודע-ביהודה', אשר הכיר בו מיד בלימוד שיעור הראשון ע"י פלפולו כשרונותיו הנעלים וגדלו בתורה ויראת שמים, ובעוד איזה שבועות עטרו בעטרת 'משוחרר' שהוא, שאינו מחויב לבוא להשיעורים, כי כבר בא להמדרגה שאין לו צורך בו, כי בעצמו יודע הנתיב הישר העולה בית א-ל". לפי מושגי הישיבה בזמננו ניתן להגדיר זאת כתלמיד צעיר שעלה ל'קיבוץ'. הושה, – C. Wilke, "Den Talmud und den Kant" – Rabbinerausbildung an der Schwelle zur Moderne, Hildesheim 2003, p. 131

בקובץ 'כרם שלמה' (כרך טז, קונטרס ה, עמ' מד) מובא "כתב סמיכה" מאת רבי פנחס הלוי הורביץ בעל "ההפלאה", וכך כותב על התלמיד, שלמד אצלו בפרנקפורט דמיין: "...הבחור המשוחרר, המופלא המושלם, זית רענן, כ' שמואל בן התורני כ"ה יונה מק"ק פראג, אשר היה אתנו זמן זמנים טובא בישיבתנו הרמה...".

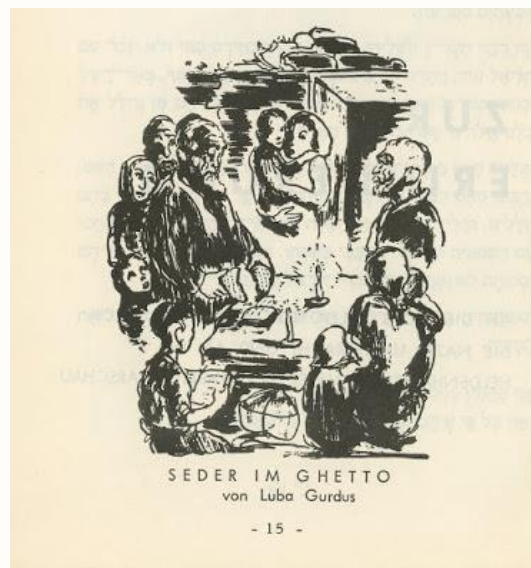
למען (לא) תספר באזני בן...

בהגדה שנדפסה בפרנקפורט דמיין (גרמניה), על ידי "מרכז הנוער היהודי", בשנת 1964, לפני הקטע "שפוך חמתך על הגוים", מופיע נוסח מעניין על השואה:

מה שתפס את העין שלי, היא האמירה שצריך למעט בסיפור מאורעות השואה. להבדיל מסיפור יציאת מצרים ש"כל המרבה לספר... הרי זה משובח", כאן לעומת זאת: "לא נרבה לספר ברוע מעלליהם פן נחלל את צלם אלהים אשר בו נברא האדם".

סמוך לקטע זה מופיעים שני איורים מאת ניצולת השואה לובה גורדוס (קרוגמן); אחד מהם מתאר את ליל הסדר בגטו:

ליל הסדר בגטו - לובה קרוגמן-גורדוס

מהו "ארציט"? תשובה תימנית מקורית

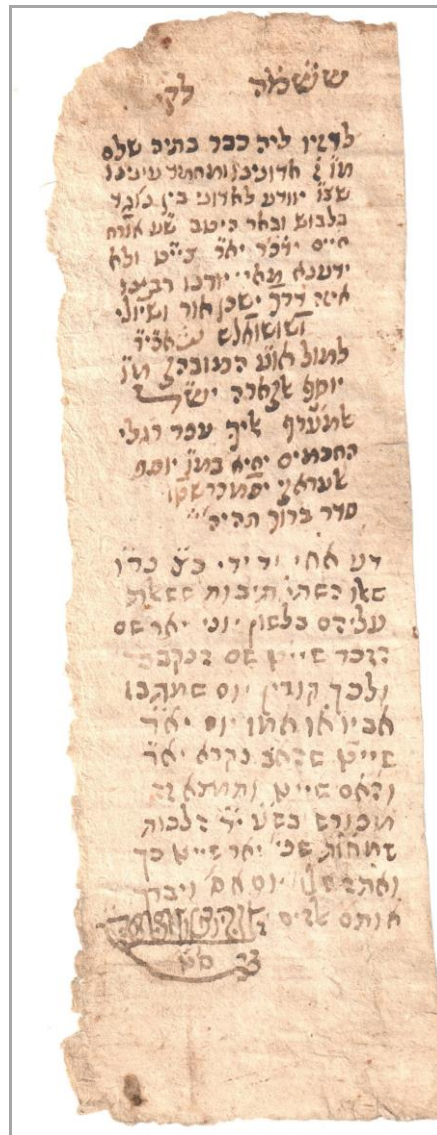
בגנזיו של הביבליוגרף והחוקר מר ישעיהו וינוגרד מירושלים, מצוי מכתב משעשע של שאלה ותשובה. באדיבותו וברשותו אני מפרסם זאת כאן, תודתי הרבה נתונה לו.

מדובר במכתב שאלה שכתב אחד מחכמי תימן, רבי יחיא אלעראקי לחכם אחר - רבי יוסף אלקארה ובו שאלה פשוטה: מאחר ובהגהות הרמ"א על השולחן ערוך מוזכרת מספר פעמים המילה "יאר-צייט", שהוא כידוע כינוי ל"יום השנה" לפטירת קרוב משפחה, בשפת היידיש. אותו חכם תימני התחבט בפירוש המילה ופנה במכתב שאלה: מהו "יאר-צייט"?

החכם המשיב הוסיף את תשובתו על גבי הדף שבו נכתבה השאלה, וכה היתה תשובתו: "יאר שייט" (כך הוא כתב: שייט), הוא יום פטירת אביו ואמו.

ומדוע נקרא היום בשם זה?

מאחר והחכם התימני היה רחוק מידיעת היידיש (או גרמנית), מצא הסבר יצירתי. לפי דעתו, בשפה היוונית, "יאר" פירושו אבא, ו"שייט" פירושו אמא, ומסיבה זו קראו "יאר שייט" ליום פטירת אביו ואמו!

שש"ה [=שלוש שלום מאדון השלום] לק"י [=לישועתך קויתי יי']
 לדזיו ליה כבר בתיה שלם [עפ"י סנהדרין לא, ב. תרגום מארמית: שלום לזה שיש לו
 זיו פנים כמו משה רבינו - בן בתיה],
 מ"ו ז' אדונינו ומחמד עיניו שצ"ו [שמרהו צורו וגואלו]
 יודע לאדוני בין נ'גד בלבוש ובאר היטב ש"ע אורח חיים יד'כ"ר יא"ר צי"ט ולא
 ידענא מאי, יורנו רבינו איזה דרך ישכן אור ושילי, ושושאל"ש [=ואתה שלום וביתך
 שלום וכל אשר לך שלום] אכ"ר
 למול או"ע [=אור עולם] המובהק מ"ו יוסף אלקארה יש"ל [יחי שמו לעד] אלמערף
 [=הכותב] אליך עפר רגלי החכמים יחיא במ"ו יוסף אלעראקי יפמכ"ר [=יפרוש
 מאתי כבוד רב?] שט"ו [=שלום טובה וברכה], סדר ברוך תהיה.

דע אחי ידידי כ"צ נר"ו שאלו השתי תיבות ששאלת עליהם בלשון יוני, יאר - שם
 הזכר, שיי"ט - שם הנקבה, ולכן קורין יום שמת בו אביו או אמו יום יא"ר שיי"ט
 שהאב נקרא יא"ר והאם שיי"ט ותמצא זה מפורש בש"ע י"ד הלכות שמחות
 שפי' [רש] יאר שייט כך, ואתה שלר' [ם] יום א' ס' ויברך אותם אלהים [חתימה
 מסולסלת].

הדפסה שהסתיימה ב"אור לארבעה עשר" וקולופון משובש

לאחרונה הגיעו ל'קדם - בית מכירות' דפים ממסכתות בבא קמא ובבא מציעא של התלמוד הבבלי, שנדפסו בעיר פיזארו בסביבות שנת רמ"ט (1489), כחלק מן ההדפסה הראשונה של התלמוד ע"י המדפיסים הנודעים ממשפחת שונצינו. מסכתות אלו כמעט ולא שרדו בשלמותן ודפים כאלה נדירים מאד. מקורם של הדפים באוסף ר' דוד ששון, הנגיד והאספן הנודע.

בסוף מסכת בבא קמא מופיע קולופון (שורות הסיום) המשותף גם למסכת בבא מציעא, מאת מגיה המהדורה - רבי "דוד בן מהר"ר אברהם הלוי ס"ל ז"ל". מן הקולופון עולה כי אותו רבי דוד, שזוהה ע"י החוקרים עם רבי דוד פיצגטון שהיה מגיה ספרים בוונציה, לא שימש במהדורה זו רק כמגיה, אלא היתה לו מעורבות עמוקה יותר בהדפסתה, שכן לפי דבריו "נשתעבד" לקוני המהדורה לסיים את המהדורה קודם חג הפסח. בפועל הוא אכן עמד בהתחייבותו, והגיע ממש עד ל"דד-ליין" האחרון, כשסיים את ההדפסה ב"אור לארבעה עשר".

המעניין הוא שב"מפעל הביבליוגרפיה", נרשם קולופון זה עם שני שיבושים בתחילתו. אינני יודע היכן נמצא הדף שממנו הועתק הרישום שם (שרידי דפים ממהדורה זו מפוזרים בכמה ספריות בעולם), אך השיבושים מופיעים במקור, כפי שמעידים סימני הקריאה שהוסיפו המעתיקים (ההדגשה היא שלי):

"מסכתות אילו שהם בבא קמא ובבא מציעא, היגהתים ודקדקקים [!] באופן שודעתי [!] שהם מדוייקות מאד, לבד מבמקומות מועטות שנסתפק לי ועשיתים כאשר היה בספרים שלפני. ובהיות הקונים ממני מסכתות אילו נשתעבדתי להם בשבועה וקנסות לגמרם קודם הפסח, ובסיבת מאורעו רעות התמהמהתי בסיומם עד אור לארבעה עשר עם יגון ועמל גדול, לא היה לי פנאי להודיע המקומות נסתפקתי בהם, כאשר עשיתי במסכתות עשיתי בשכבר. אמנם תדעון שטובות הם מאד מאד ולא תמצאו בהם חסרון, אם לא ב' בחילוף כ' וכיוצא בו. נאום דוד בן מהר"ר אלעזר הלוי ס"ל ז"ל".

אפשר להבין את השיבושים האלה, למרות שנפלו בדיוק במקום שבו הוא מודיע על כך שהגיה את המהדורה היטב. בכל אופן, ההדפסה נגמרה בחפזון ובלחץ גדול, וטבעי שיפלו כאלה שיבושים.

אך המעניין שבין הדפים שהגיעו ל'קדם' מופיע גם הדף עם הקולופון, אלא שכאן נוסח הקולופון מתוקן. ראו בעצמכם:

ועודדי ידקות בזמן שבעל הבית מקפיד עליהם יש בהן משום גזל אן א
בעל הבית מקפיד עליהן הרי לו שלו ארב יהודה כשות יחזיו אן בהן משו
גזל באתרא דקפדי יש בהן משום גזל ארבינא ומתא מחסא אתר דקפדי
הוא

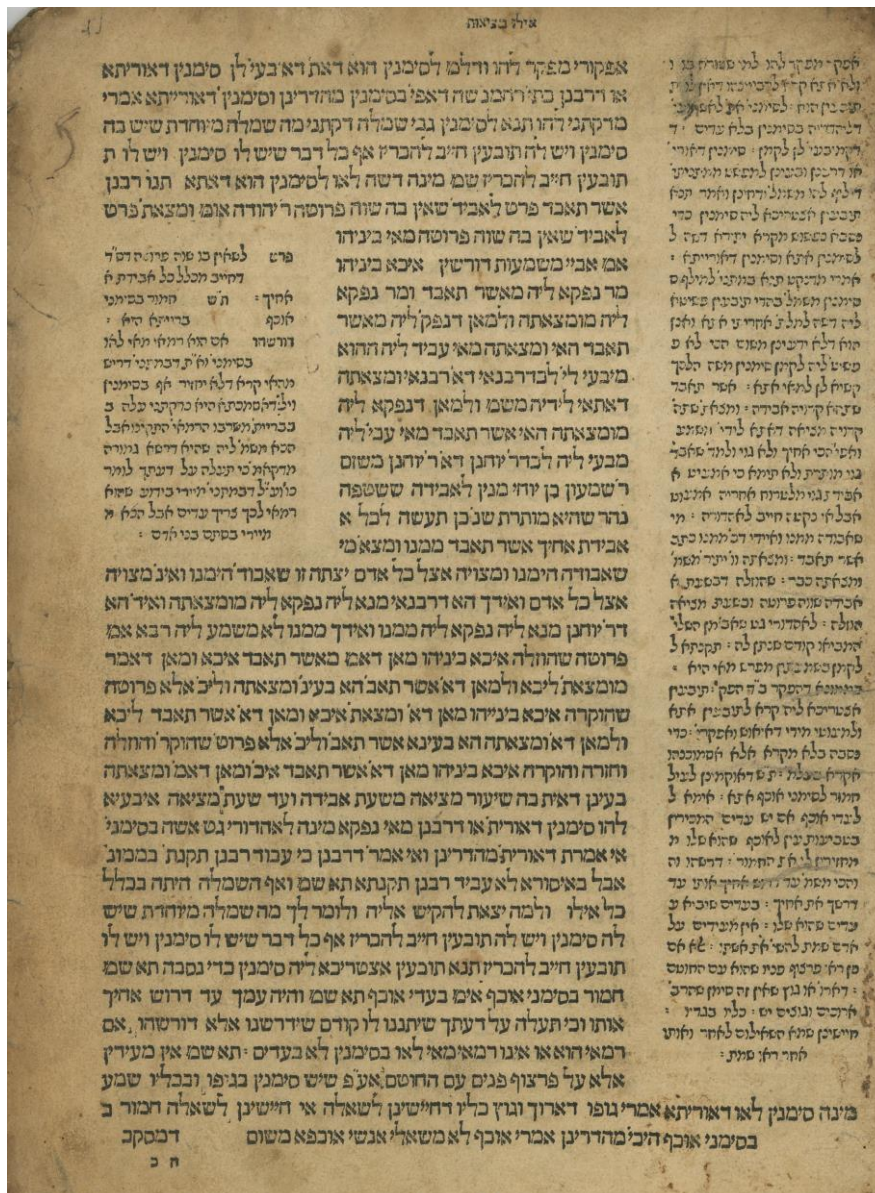
ועודדי ידקות טעהן תכופי יתר מדאי
נוטל כדי סיהא מקום להרחיב ול
ולתפסט יחזיו סחת על תכיל חיותן
וסעורין בעורין ירק : מתא מחסא
מקל בהמות האל ובייכין למריעה טוב

הדק עלך הגזל כתר א וסלקא לה

מסכה בב קמא

מסכתות אילן טהם בבא קמא וכבא מצינא הינהתס דקדקתס באופן מידעתי טהם מודיעת מאר לכד מבמקומות מועטות שנסתפק לי
ועשיתס כאשר היה בספרים ס' פני ובהיות הקונס ממני ומסכתות אילן נסתעבדתי להם בסבועה וקנסות לגמס קודם
הפסח וכסיבת מאורעו רעות התמהותי בסיומס נד אור ~~הפסח~~ עשר עס יגן ועמל גדול לא היה לי
פנאי להודיע המקומות נסתפקתי בהם כאשר עשיתי במסכתות עשיתי כשכבר
אמנס תדען שטובות הס מאר מאר ולא תמצאן
בס הסדן אס לא ב' בחילוף כ' וכוונא
כונאוס דיד בן
מהרר לעור הלוי ס' ז' :

[על הדפסת מהדורה זו ועל המגיה רבי דוד פיצ'יגטון, ראו מאמרו של פרופ' שמא פרידמן, 'רבי דוד
בן אלעזר ס"ל ומסכתות התלמוד שנדפסו בדפוס שונצינו', בתוך: אסופות, ז, ירושלים תשנ"ג, עמ'
ט-כח].

דף ממסכת בבא מציעא, מהדורת פיזארו רמ"ט

מכתב מערב פסח תרפ"ט - בילקה, הונגריה, 1939

במרכזו של חג הפסח עומדת נקודת המפגש בין הדורות - "והגדת לבנך". יחסי אבות-בנים הם לרוב יחסים מורכבים ולא פשוטים. בדורות האחרונים בולט לעין הפער הנוצר בין הדורות והניכור החרף שמתפתח לעתים בין אב לבנו. לפי הנביא, המשימה המוטלת לפתחו של מבשר הגאולה - אליהו הנביא - היא להשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם (מלאכי ג). כידוע, בליל הסדר אנו פותחים את הדלת לאליהו הנביא, ואולי יש כאן הבעת תקווה שיבוא לביתנו ויוסיף לחיבור בין הדורות.

בדור שלפני השואה עזבו צעירים רבים את בתיהם, את הוריהם ואת דרך החינוך המסורתית, "טרקו את הדלת" אחריהם בהפגנתיות ועלו ארצה להגשים את חזון הציונות. אחר כך הגיעה השואה וטרפה הכל - רבים מהם נשארו אז עם אשמה גדולה על העזיבה את הבית ומה שהם חוו כהפקרת משפחתם לגורלה המר (נזכיר כאן את המשורר 'אבות ישורון' ששירתו יונקת מאותה

אשמה). המרידה או הקריעה מן הבית ומן המסורת הפכה לחלק משמעותי בסיפור העליות שקדמו להקמת המדינה, וכדאי לחזור וללמוד את הזווית הזו של הסיפור. לפי דעתי, מבט חוזר על תופעה זו, יכול ללמד אותנו משהו גם על דורנו, מאחר ומערכת היחסים המורכבת הזו חוזרת בכל דור, וכולנו מכירים תופעות דומות של התרחקות וניכור בין הורים לילדיהם.

בהקשר זה ברצוני להביא כאן מכתב שנשלח מהעיירה בילקה (Bilky) - אז חלק מהונגריה הגדולה וכיום באוקראינה - בערב פסח של שנת תרפ"ט. המכתב נשלח על ידי סב סבי, ר' משה שטרן, אל בנו החלוץ יואל שעלה לארץ ישראל. על ר' משה שטרן וצוואתו כתבתי בעבר, וכך תיארתי אותו (אם יורשה לי לצטט את עצמי): "דמות אופיינית בין יהודי הקרפטים של תלמיד חכם צנוע המתפרנס מעבודת אדמה ועיבוד עורות, ראש חברת ש"ס וממנהיגי הקהילה בעיירה בילקה".

בילקה - תחנת הרכבת

ממש לאחרונה הגיעו אליי צילומים של כמה מכתבים ששלח ר' משה שטרן לבנו יואל. אינני יודע היכן מצויים המכתבים המקוריים, ואלו שמצויים בידי קטועים בחלקם. אביא כאן את המכתב שנשלח כאמור בערב פסח. לפי השערתי מדובר בשנת תרפ"ט 1939 - כאשר מסביב כבר בערה אש התופת והעקדה, ורק בהונגריה עוד חיו היהודים בשקט יחסי. בסוף השנה שלאחר מכן (בחודש אלול ת"ש) נפטר ר' משה שטרן, וכך נחסך ממנו הגורל המר של רוב משפחתו, בניו ונכדיו, שנרצחו על קידוש ה' באושוויץ, הי"ד.

המכתב נכתב ביידיש, והוא מובא כאן תחילה בנוסחו המקורי, ולאחר מכן בתרגומו לעברית (אשמח להערות על התרגום). אני מודה לידידי הר"ר יעקב דוב מילר (בעל הבלוג '[מורשת חכמי אמעריקא](#)') על עזרתו בתרגום.

בעזהש"ת יום ב' ערב פסח פה בילקע יע"א

פיעל געליבטער זאהן יואל נ"י, גראדע יעצט בין איך געקומען פאן מקוה האבען מיר דיא קינדער געזאגט א בשורה דאס דיא האסט געשריבן א בריעף וועלכער איך שווער גיווארט. געלויבט השי"ת קודם דאס איך הער דאס די לעבסט, איך לעב אויך נאך ב"ה. דיין בריעף פערשאפט מיר ליידער קיין גרויסע פרייד דאס די מיסט נעבעך אזוי שווער זיך פלאגען פאר דען ביסעל עסן, און די ביסט נאר הערשט 2 נפשות וואס קען זיין ווייטער.

איך וויל דיך נישט סאקירען ח"ו ווארען וואס האב איך דען צו דיר דערלייגט זייט דיא ביסט פאן מיר אוועק, נאר אבער דאך מיין קינד האסטי אליין דאס שווערע לעבן דיר געזיכט נאך ווען די ביסט אין דער היים געווען, האסטו נאר געוואלט

שווערע לעבן, דיא האסט ניכט גיוואלט גלייבען דאס אלעס גייט בהשגחת הבורא, יעצט ביסטי שוין איבער גיציגט גיווארען.

נאר איך ווינדער נישט אויף דיר ווייל די שלעכטע חברים ברענגען צו אלעם, מען גייט נאך היינט אויך פון אלע זייטן נאר אויף פאלעסטינא, מען מיינט דאס דארט איז איין עיר מקלט פאן בילקע, איז אויך ארויס געגענגען עטליכע בחורים, משולם זאהן, ר' לייביש'ס זאהן, שבע'ס זאהן, אזעלכע יונגע לייט גייען ארויס און טוען דארט כל התועבות. קען ארץ ישראל נישט צו נעמען, נאר פאן דען האבן ווערן ניכט צו שמיסן דאס איך שוין אראפאלען, מה דהוה הוה, לאמיר זיך אום קערן צום ערשטן שוים.

איך האב ערהאלטן פון דיר איין בריעף דאס פאריגע מאל, דעם ווינטער, איך האב דיר געשריבן אנטווארט אויך די קינדערליך האבן ערגעץ פארווארפן די אדרעסע האב איך נישט געקענט אוועק שיקן, דער בריעף שטייט נאך יעצט אויף דאס געשריבענערהייט.

ווי אזוי די לאגע איז ביי אונז קען איך דיר נישט שרייבן, דאס הערט מען אין אויסלאנד נאך בעסער, וואס עס ווירט מיך מאכן ווייסט השי"ת, מען גרייט זיך דא אויך אויף עטוואס מלחמה מען האט זיך יעצט יעדער געמוסט מעלדן ביז 70 יאר און אפי' ווייבער ביז 50 יאר און דא זענען מיינע אלע קינדער בעלי מלחמות וואס עס וועט מיך מאכן ווייסט השי"ת.

קודם לע"ע איז דאך געגאנגען שטיל נאר מיר האבן זייער א שווערן ווינטער איבער געלעבט וואס איז געווען זייער גרויסע קעלטן אין צו דעם אלעם טייערקייט, מיר האבן באקומען די נייער שרים איז מיט זיי מיט געקומען דאס יקרות און די פרנסה איז ליידער זייער שוואך, איך האב אפי' דעם ווינטער ב"ה יא פארדינט נאר עס איז נישט מספיק.

מיר זענען ב"ה אנגעבינדן פאן די מענטשן אין שטוב [...].

תרגום:

בעזהשי"ת יום ב' ערב פסח פה בילקע יע"א

בני האהוב יואל נ"י, זה עתה באתי מהמקוה באו אלי הילדים עם הבשורה ששלחת לי מכתב שעליו חיכיתי מאד. קודם כל, תודה להשי"ת שאני שומע שעוד הנך חי, גם אני עדיין הנני בחיים ב"ה.

מכתבך, לדאבוני, אינו מספק לי הרבה שמחה, בשמעי שאתה נצרך לעבוד כה קשה בכדי להשיג מעט מזון, וזאת על אף שהנכם רק שתי נפשות, ומה יהיה הסוף.

איני מתכוין בזה לצערך ח"ו, שהרי כל כך אבדתי מעת שעזבת אותי, בני, את כל זה, את חיי הצער בחרת מעת שעדיין היית בבית, מעולם רק רצית את החיים הקשים האלה, לא רצית להאמין שהכל הולך בהשגחת הבורא, עכשיו כבר אתה מכיר בזה.

אין זה פלא בעיני, כי הכל נובע מהתחברות עם חברים הרעים, עד היום נוסעים צעירים מכל המקומות לפלסטינה, חושבים ששם הוא עיר מקלט מבילקע, זה עתה יצאו לשם עוד בחורים: בנו של משולם, בנו של ר' לייביש ובנו של שבע, הצעירים הולכים מפה ועושים שם את כל התועבות, וזאת אין ארץ ישראל סובלת. מכל מקום אל תחשוב עכשיו שהכל נאבד, מאי דהוה הוה, נשוב אל החיק הראשון.

קבלתי ממך מכתב אחד בפעם האחרונה, בחורף שעבר; כתבתי לך תשובה, אך הילדים זרקו את הכתובת ולכן לא היה בידי לשלחה, המכתב עדיין נמצא בידי כפי שנכתב.

את המצב פה אי אפשר לי לתאר, את זה שומעים מחוץ לארצינו יותר טוב ממה שאנחנו שומעים, השי"ת יודע מה יהיה פה לבסוף, עכשיו מתכווננים למלחמה, כל הגברים עד גיל שבעים ואף הנשים עד גיל חמישים הוצרכו להירשם לצבא, ועכשיו כל צאצאי יהיו בעלי מלחמות, רק השי"ת יודע מה יהיה פה לבסוף.

לעת עתה עבר הכל בהשקט, היה לנו חורף קשה מאוד, קור גדול ועל כל זה היוקר, עם השרים חדשים שעלו עלינו בא גם היוקר, והפרנסה לדאבונינו קשה למדי, ואפילו שבחורף שעבר נשכרתי למעט, אבל כל זה לא היה מספיק לנו.

אנחנו ב"ה בקשר עם האנשים מהבית [...]

צילום המכתב של ר' משה שטרן

להלן קטע נוסף, שיתכן והוא המשכו של מכתב זה:

דיין שוועסטער ברכה זאל לעבן האט 8 קינדערליך, און דאס 9טע קומט נאך היינט מארגן א"ה, און דוד זאל לעבן איז אויך אין דער היים לע"ע, ווייסט השי"ת ווי לאנג מען וועט זיי ח"ו איין רופן. מיר האלטן היינט אזוי ווי עס שטייט אין די תוכחה והיו חיך תלואים לך מנגד מען ווייסט נישט ווי לאנג מען וועט לאזן מנוחה, קודם געבן מיר אב א שבח צו השי"ת וואס האט געהאלפן ביז אהער און מיר בעטן אים ער זאל אונז ווייטער אויך ח"ו נישט פארלאזן און זאל האלטן איבער אונז זיין רעכטע האנט.

נעבעך נעבעך, שווערע טויזנטער אידן זענען נעבעך צו גרונד געגאנגען, גאנצע מדינות ווי דייטשען לאנד, פוילן עסטרייך טשעכיי און סלאוואקיי. דא אין דער ווינקל איז נאך ב"ה דורך געגאנגען מיט חסד, אויך האט מען נעבעך צוגענומען די אידישע פרנסות, ווירטצהייזער טראפיקען און [?] פון די געוועלבער, און פארביטן די שחיטה. אין אלט אונגארן שחט מען נאך עטוואס און נאך נאך פארשידענע יודען פראגעס. אויך אידישע פעלדער האבן זיי אויך אין אויג געווארפן, הפר עצת אויבנו, יעצט האט אויך די [?] איז שוין שווער עטוואס צו פארדינען. השי"ת זאל זיך מרחם זיין.

פישל זאל לעבן האט ב"ה דעם ווינטער ביז יעצט שיין פארדינט, ווייטער ווייסט השי"ת וועט אזוי עס וועט זיין, און ער איז ב"ה א גרויסע געברויכער ער האט ב"ה 9 קינדערליך. ישראל האט ב"ה אויך פארדינט כמעשה, ער האט אויך געשיקט עטליכע מאל פער 30 פענגא, און פאר חוה אסתר אויך פער 30 קרונע. השי"ת זאל עס עם ממלא זיין בכפלי כפלים.

דוד פארדיענט אמאל צוביסליך מיט דער פערד, אזוי פיל פאר זיך אויף עטוואס מלבושים, ער איז ב"ה אויס געקליידט, פריידא העלפט צו פאר ברכה'ן ארדענונג צו האלטן אין דערהיים, די איבריגע משפחה לעבן נעבעך אויך שווער.

דער פעטער אברהם שמחה איז שוין נישט מער אויף דעם עולם, די מומע רבקה איז שוין נעבעך אן אלמנה, איך קען נישט אלעס ארויסשרייבן פון יעדן עקסטער, נאר אזוי פיעל קען איך דיר שרייבן דאס מיר זעהן יעדן טאג די נסים פון השי"ת וואס ער טוט מיט אונז און דאס וויל נישט זעהן און גלייבט דאס אלעס [...]

תרגום:

אחותך ברכה שתחיה יש לה 8 ילדים והתשיעי אי"ה בקרוב, דוד שיחיה גם הוא בבית לעת עתה, השי"ת יודע מתי ייקרא לצבא ח"ו. אנחנו נמצאים היום במצב של התוכחה - "והיו חייך תלואים לך מנגד", אין אנו יודעים מתי תהיה לנו מנוחה, כעת אנחנו מביעים שבח להשי"ת על מה שעזר לנו עד היום, ומבקשים ממנו הלאה שלא יטוש אותנו, ויפרוס עלינו את זרוע ימינו.

וויי וויי, אלפי ישראל הלכו כבר שולל, מדינות שלימות כמו גרמניה, פולין, אוסטריה, צ'כיה וסלובקיה, כאן בפינה שלנו עדיין המצב ב"ה בחסד, גם פה לקחו הפרנסות מישראל, בתי מרזח וחנויות סגרו ואסרו השחיטה. רק ב"הונגריה-ישן" שוחטים עדיין משהו, וכן יש עוד ועוד צרות ליהודים. גם על שדות ישראל נתנו עיניהם, הפר עצת אויבנו, מאד קשה להרויח כהיום, השי"ת ירחם עלינו.

פישל שיחיה הרויח ב"ה בחורף באופן נאה, השי"ת יודע מה יהיה הלאה, והוא ב"ה נצרך להרבה מאחר ויש לו ב"ה תשעה צאצאים, גם ישראל הרויח כמעשה [?], שלח לנו איזה פעמים 30 פענגא (שם מטבע) וגם לחוה אסתר שלח 30 כתרים, השי"ת ימלא לו בכפלי כפלים. דוד מרויח מפעם לפעם עם הסוס, מספיק להלביש את עצמו, פריידא עוזרת את ברכה בארגון הבית, וגם שאר בני המשפחה חיים בקושי.

הדוד אברהם שמחה כבר אינו בחיים, והדודה רבקה נשארה אלמנה. קשה לי לכתוב בפרטיות מכל אחד, את זה אני יכול לכתוב, בכל יום רואים אנו נסים שהשי"ת עושה אתנו, ומי שאינו רוצה לראות ומאמין את כל [...]

